

IV

Tendencije kulture sećanja Sondiranja

Sećanje i restitucija

Dan Diner

Mnogobrojni su izvori evropskih zajedništava. Takva mnogobrojnost ne na poslednjem mestu ukazuje na istorijske nivoe evropskog samorazumevanja, koja se menjaju. Tako se ranije kao tradicija Zapada moglo potezati zapadno hrišćanstvo; ili zajedničko nasleđe Rimskog carstva; ili područje važenja *code civil*. Danas se ideja Evrope sve više poziva na nekakav katalog vrednosti, sporazumevanja o ljudskim pravima i antigenocidnosti. Takva evropska povezanost se temelji na zajedničkoj, mada različito proživljenoj, prošlosti: na sećanju na događaje Drugog svetskog rata i holokausta koji se sve više premešta u sam njegov centar. To sećanje na Drugi svetski rat ipak je zajedničko, uprkos svih doživljenih nacionalnih suprotnosti, i sve više dozvoljava da se prepozna njegov značaj kao osnivačkog akta – takoreći osnivačkog događaja, koji postepeno i sledom vremena, čak rastući svojim značajem, postaje srodan epohalnim rezovima evropske istorije, kao što su reformacija ili francuska revolucija.

Teza o Drugom svetskom ratu kao političkom osnivačkom aktu Evrope i nije tako nova. Zapravo su posle 1945. godine evropski državnici, poput Konrada Adenauera, Roberta Šumana i Alcíde De Gasparija, koji svi generacijski pripadaju XIX. veku baš kao i periferijama svaki svoje nacionalne države, a međusobno razgovarajući na nemačkom jeziku, propagirali ideju Evrope kao poduhvat neutraliziranja istorijski uvek jednih protiv drugih usmeravanih nacionalizama. Ta namera je zaista imala uspešan ishod – mada manje kao posledica njihovog doprinosa, a više kao rezultat spoljnih prinuda. Zapravo je to pre svega bilo neutralizirajuće dejstvo hladnog rata, koji je nacionalna sećanja, koja su ranije bila u međusobnom sukobu, prenela na razum političkog zaborava. Amnezija koju je uveo hladni rat svakako je regulisala već konfliktne istorije, koje su postojale i ranije, iz evropskog se-

ćanja, kao preduslov političkih stremljenja zapada kontinenta ka jedinstvu.

Nacionalna sećanja, koja su stoleće i po vladala, zaista su potisnuta sa epohalnom 1947. godinom, kojom je započeo hladni rat. Na njihovo mesto stupio je u prvi plan ideološki opterećeni konflikt društvenih vrednosnih orijentacija – suprotnost između zapadne slobode i istočne predstave o doslovnoj socijalnoj jednakosti. Suprotnost vrednosti, koja se *s one strane* nacionalnog i kroz nacionalno proširila po čitavom svetu, obeležava svetski građanski rat koji se vodio između Istoka i Zapada. Suočeno sa takvim aktuelnim dualizmom, bleđi sećanje na Drugi svetski rat i njegovu predistoriju.

Hladni rat je bacio plašt zaborava preko Svetskog rata koji mu je prethodio. Ta neutralizacija našla je analogiju u dejstvu atomske pretnje, koja se osećala sa svih strana. Mogućnost univerzalnog samouništenja čovečanstva stupila je na mesto saznanja o samo nekoliko godina ranije, u senci rata, ultimativno sprovedenom genocidu – Aušvicu. Sveopšte osećanje straha od samouništenja čovečanstva je kao nekakvo bolesno tkivo zaborava leglo na inače oskudnu slutnju o tome šta se dogodilo. Uz to je neutralizacija sećanja favorizovana heurističkom kategorijom društva u humanim i socijalnim naukama u kojima je svakako bila primarno što je prevladala protivrečnost vladajućih vrednosti. Njena, u određenoj meri ubikvitarna mera tumačenja, zahtevala je da dejstvuje tamo, gde je – kao u staroj Saveznoj Republici Nemačkoj – zbog hladnog rata i podele svih institucionalno stvorenih zajednica, uprkos suprotne retorike, moglo da postoji sve drugo, samo ne nacionalne države. Akutna pitanja stare Savezne Republike Nemačke bila su na prvom mestu pitanja zapadne integracije, ekonomski i socijalni poredak, kao i slobode zagarantovane ustavom. Prethodna Nemačka Demokratska Republika bila je, naprosto čisti proizvod filozofske istorije rukovođene klasama, inače obavezna neumerenom telosu. Sa krajem njenog važenja je i njeno postojanje kao zajednice postalo suvišno. Austrija – treća zajednica nastala u nasledstvu „velike Nemačke“ – je u toku epohe hladnog rata u poređenju sa druge dve nemačke države, baš naprotiv, zauzela nešto kao međuprostor utoliko, što je 1943. godine uz odobrenje saveznika dobila identitet žrtave, a 1955. godine snadbevena večnom neutralnošću, i u odnosu na pritisak prošlosti puštena u prijatnu amneziju. Sa takvom međunarodno zagarantovanom neutralnošću prema spoljnjem svetu i korporatistički podrputim socijalnim sporazu-

mom iznutra, kroz decenije išla je i osvedočena, udobna neutralizacija sećanja – sve dok austrijska zajednica sa završetkom hladnog rata, kao i usled ekonomskog deregulisanja nastalog globalizacijom, nije naglo iznenađena ponovnom pojavom istorijskog sećanja.

Slučaj Austrije može da bude primer za one duboke promene koje se sada već deset godina sprovode u Evropi. Zajedno sa tim promenama oseća se heuristička promena – promena društva u pravcu sećanja; i to pre svega u odnosu na onaj događaj koji sve više privlači pažnju, a potajno se javlja kao događaj Drugog svetskog rata, koji osniva Evropu – sa holokaustom u svom jezgru.

Mnogo se spekulisalo o sve većem dejstvu sećanja na holokaust, tom paradoksalnom kretanju sećanja unazad, uprkos sve većem vremenskom razmaku. Na pokušaju objašnjavanja delovanja traumatičnih događaja koje se baš tu vremenski zaustavlja, jednako nećemo da se osvrnemo, kao ni na dejstvo pravnog savlađivanja nacionalsocijalističkih zločina, pre svega u staroj Saveznoj Republici Nemačkoj, na moralnu svest. Isto tako ne treba da bude govora ni o nedavno započetoj debati od jedne nadasve zainteresovane strane o začetom kultivisanju sećanja na holokaust – najčešće u Sjedinjenim Američkim Državama. Nas, naprotiv, treba da zanimaju evropski odnosi – i to tamo, gde se u senci Drugog svetskog rata zaista i sprovodio holokaust i gde sećanje na taj događaj svakako izaziva realne posledice.

I zaista se u Evropi trenutno može posmatrati jedan fenomen, koji se pre svega može tumačiti antropološki – naime nexus između ponovnog uspostavljanja privatnog vlasništva u ranijoj politički istočnoj Evropi i određenog sećanja na konstalacije evociranog istom tom restitucijom. Očigledna veza između sećanja i restitucije biće da pružaju trajno objašnjenje zašto će Drugi svetski rat i holokaust, unutar zajedničkog sećanja Evropejaca, po svoj prilici imati veoma dugačku budućnost.

Događaji oko ujedinjenja Nemačke su to pokazali. Radi regulisanja jedinstva dveju nemačkih država 1990. godine, zaključen je ugovor. U jednom od tamo zapisanih, nimalo nebitnih članova, stipulirano je na ponovno uspostavljanje ranijih, u svakom slučaju do godine 1945. uspostavljenih svojinskih odnosa. Uprkos svog patosa o jedinstvu, naime, ne treba zaboraviti da je ponovno uspostavljanje države Nemaca pokrenuto daleko sveobuhvatnijim događajem, slomom komunizma, i s tim povezanim povlačenjem, odnosno, ukidanjem socijalizacije, to jest, nacionalizacije privat-

nog vlasništva započetih u toku poznih četrdesetih godina u takozvanim „narodnim demokratijama“.

U članu 41 nemačko-nemačkog ugovora o ujedinjenju svakako se govori o „Vraćanju pre obeštećenja“. Ta formulacija, koja se čini tako skromnom, itekako ima prikriveni smisao. Njeno pravno-antropološko značenje ide u pravcu da se pomoću ponovnog uspostavljanja privatne svojine, pravo na posedovanje određene stvari odlukom o instituciji svojine pruža i preko biološkog životnog doba individualnog vlasnika, a istovremeno se pravo na neku stvar produžuje transgeneracijski. Tako realizovano pravno polaganje prava rekonstruiše sećanje. Obratno se komunističke nacionalizacije i socijalizacije privatne svojine, preduzete neposredno posle Drugog svetskog rata, mogu interpretirati kao neutralizacija sećanja vezana za prošla vremena. Tako posmatrano, socijalizacija i nacionalizacija na Istoku nisu služile samo kolektivizaciji svojine, nego takođe i anuliranju sećanja, koja se istorijski nalaze pre toga.

Ponovno uspostavljanje privatne svojine u bivšoj politički istočnoj Evropi izaziva nešto kao naglo pokretanje sećanja. Katastar služi kao nepogrešivi arsenal sećanja. Tako se pomoću restituirane svojine mogu otvoriti u javnosti iskopani slojevi socijalizacija i arizacija koje su sprovedene samo nekoliko godina pre toga. (Arizacija – *Arisierung* – je reč koja se u vreme nacionalsocijalizma koristila za oduzimanje, otimanje jevrejske imovine, odnosno, njeno nasilno prenošenje na Nemce - Arijevce. – Prim. prev.). Arheologija restitucije u svakom slučaju odgovara nekakvom antropološki održanom afinitetu sećanja i vlasništva. Vlasništvo, koje u odnosu na svakoga deluje apsolutno, kreće u potragu za svojim izvornim, svojim zakonitim vlasnikom. Posledice te potrage u svakom slučaju mogu da budu različite. One se pružaju od restitucije dobara plemstva i crkve, na primer, u Češkoj Republici, pa sve do etabliranja kolektivnih nosilaca zahteva, kao što su jevrejske organizacije, koje suočene sa ultimativnim genocidom, kao što je bio holokaust, prihvataju restitucije nekog poseda, koje je najvećim delom ostalo bez vlasnika.

Dejstvo antropološkog neksusa sećanja i vlasništva je jednako očigledno, kao i trivijalno; očigledno i trivijalno utoliko, što i mimo stanja uslovljenog određenim situacijama i svakako legitimnih profanih interesa postaje jasno zašto se devedesetih godina u Evropi pitanje restitucije ranije socijalizovanih i nacionalizovanih predmeta vlasništva, polazeći od bivših „narodnih republika“, sveobuhvatnim pokretom traženja, prenelo i na zapadne države.

Taj pokret traženja povlačio je za sobom takođe i posledice, ali zapravo baš u onim zajednicama, koje su, kao Švajcarska, ostale pošteđene od Svetskog rata i u poređenju sa Evropom pokazivale neobičnu meru kontinuiteta. Njihove institucije i organizacije služe kao evropskim ratovima i krizama nedodirnuti arhivski čuvari prava.

Pomeranja sećanja uslovljena restitucijom, a koja pokreće desocijalizacija na bivšem Istoku, izgleda da otvaraju do sada zabravljene kapije prošlosti, koja je stavljena adakta. Najzad, kada je reč o Drugom svetskom ratu i istoriji, koja je neposredno sledila posle njega, radi se po svoj prilici o najsilnijim i najnasilnijim zahvatima koji je evropski poredak morao da izdrži posle sekularizacije crkvenih dobara nakon francuske revolucije. Nezavisno od arizacije i pljačke koje su prethodile genocidu, nacionalsocijalistička Nemačka je Evropu prekrila strategijom rata, koji je hranio samoga sebe. U toku vremena neposredno posle rata, proterani i preseljeni Nemci sa Istoka i iz Sudetske oblasti postali su žrtve nacionalizacija i socijalizacija – procesa koji su prouzrokovali duboke zarez u vlasničkom poretku zemalja srednje istočne Evrope, koje su se sada prikazivale kao etnički homogene. Restitucija, pre svega svakako simbolična, koja će ići naročito u pravcu finansijskog obeštećenja Arapa iz Palestine, teško napaćenih i na bekstvo nateranih osnivanjem izraelske države 1948. godine, zahteva hitnost u redosledu raščišćavanja jednog konflikta kao posledice u kontekstu Drugog svetskog rata.

Posledice zahteva za restitucijom u Evropi radi ponovnog uspostavljanja privatnih imovinskih odnosa, koji postaju sve efikasniji, ne mogu da se sagledaju do kraja; i to ne na poslednjem mestu takođe i naročito pre predstojećeg proširenja Evropske Unije na Istok. Pristupanje Češke Republike, Poljske i Mađarske u znaku privatne svojine i pravnih koraka pojedinaca radi restitucije, mogli bi da pokrenu procese koji će podriti pre toga konstituisane državne sporazume. Ko bi se obavezao da može da zadrži nekog Jevrejina ili Ukrajinca u Poljskoj da tužbom podnese zahteve koji se već smatraju zadovoljenim; ili etničkog Nemca iz Sudetske oblasti; ili Mađara u Slovačkoj, itd?

Suočena sa takvim željama za restitucijom, različita, Svetskim ratom obeležena sećanja, nanovo započinju pregovore. Pred pozadinom znanja o holokaustu kao ultimativnom genocidu i jezgrovitom događaju Drugog svetskog rata, pred licem tog konstitutivnog događaja evropskog sećanja, može da se predpostavi

da će se u svakom slučaju poravnati različita, često međusobno suprotstavljena nacionalna sećanja, koja se odbijaju jedna od drugih. Takav proces međusobnog poravnanja nanovo će evocirati različito doživljene istorije Svetskog rata – istorije nacija, koje su bile u savezu sa Nemačkim rajhom; onih, koje su kolaborirale; onih drugih, koje su se skrivale iza svoje istaknute neutralnosti; pa opet trećih nacija, koje su pod različito iskustvenim uslovima bile okupirane ili osvojene.

Različita sećanja na vreme Drugog svetskog rata imaju svoj udeo u oblikovanju opšteevropskog samorazumevanja. Ne može da se previdi da Nemačka pri tom, istovremeno i nasuprot, a opet i u produžetku svoje ranije uloge, postaje centar takvog negativnog zajedničkog evropskog sećanja. Nemački poduhvati po pitanju spomenika, memorijalnih centara i takozvane kulture sećanja, uprkos sve mučnosti u prikazivanju i estetici u pojedinostima, poprimaju paradigmatički karakter. Berlin se sve više razvija u kako nemačko, tako i univerzalno mesto sećanja na prošlost. Suprotno tome, desiće se da se protiv holokausta, kao evropskog osnivačkog događaja, pobune oni narodi koji su zbog nacionalsocijalističke Nemačke doživeli neiskazive patnje i kao Poljska razvile svoju sopstvenu svest žrtve, koja se ne na poslednjem mestu razvija i kao rivalstvo prema jevrejskoj. Debate koja trenutno traju u Poljskoj oko 1941. godine i izvršenog masakra nad Jevrejima u istočno-poljskom mestu Jedvabne, posle 60 godina otvara perspektivu iskrenog sagledavanja sebe, a time i svog doprinosa zajedničkoj, evropskoj kulturi sećanja. Tako se može predvideti da će uslediti harmonizacija sećanja: između Nemaca i Čeha, između Mađara i Slovaka, između Poljaka i Ukrajinaca.

Pretpostavka da vreme Drugog svetskog rata, sa holokaustom kao svojim jezgrom, za Evropu sve više preuzima značenje osnivačkog događaja, neće biti da je proizvoljna. Sigurno je da sve tendencije ukazuju u tom pravcu. Stalno ponavljane pretpostavke, da u tom pogledu vladaju profani interesi, podstiču tradicionalne predrasude i u zapadnoj svesti ignorišu trajno delovanje pustošenja koje je prouzrokovao holokaust. Silina udarca Aušvica možda zaista može da se sagleda tek sa primerene distance. Umesto da se – kao što se očekivalo – postepeno smiri, to sećanje širi se kao kao nakon poluvremena raspadanja atoma. Kao da je vreme zaustavljeno, događaj privlači sebi protekle događaje i događaje koji će se tek dogoditi. Tako Drugi svetski rat sa holokaustom kao svojim jezgrom, u svom delovanju na sećanje, bez daljnog liči na reformaciju ili francusku revoluciju. U tom pogledu je zaista epohalan.